

O'ZBEK TILIDA HALOLLIK TUSHUNCHASINING LEKSIK-SEMANTIK
IFODALANISHI

THE LEXICAL-SEMANTIC EXPRESSION OF THE CONCEPT OF
HONESTY IN THE UZBEK LANGUAGE

Bovmanova Bashorat To'ychi qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

bashoratbovmanova@mail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o'zbek tilida halollik tushunchasining leksik-semantik ifodalanishi yoritilgan. Ushbu tushuncha shakllanishiga xizmat qilgan o'zbek xalqining hayot falsafasi, diniy qadriyatlari, zamonaviy tafakkur tarzini o'zida aks ettiruvchi halol semantikali so'zlar tahlil qilingan va misollar bilan asoslangan.*

Kalit so'zlar: *halollik, halollamoq, halola, haloli, halolxo'r, halollik vaktsinasi, halollik ro'zasi*

Abstract: *This article explores the lexical-semantic expression of the concept of honesty in the Uzbek language. It analyzes words with honest semantics that reflect the philosophy of life, religious values, and modern thinking style of the Uzbek people, which have contributed to the formation of the concept, and supports the analysis with examples.*

Keywords: *honesty, to act honestly, halala, legitimate/lawful, an honest person, vaccine of honesty, fasting of honesty*

O'zbek tilidagi "halollik" tushunchasini tahlil qilar ekanmiz, ushbu tushunchaning murakkab ekanligini ta'kidlash lozim. Zero, mazkur tushuncha shakllanishida xalqimizning azaliy hayot falsafasi, diniy qadriyatlari, zamonaviy tafakkur tarzi uyg'unlashib ketgan.

Halollik tushunchasi murakkab semantikaga ega ekanligi uning pragmatik ma'nosining turli-tumanligi bilan ham bog'liq. Nutq jarayonida turli vaziyatlarda ushbu so'zning o'ziga xos ma'no qirralari ko'rinadi. Masalan, kim uchundir mehnat qilib topilgan rizq, kim uchundir pokiza, kim uchundir shar'iy mumkin bo'lgan narsalar halol bo'lishi mumkin.

Mavhum tushuncha hisoblangan abstrakt so'zlarning ma'no ko'lami til egalarining tafakkur tarziga bog'liq ekanligi ma'lum.

"Abstrakt so'zlardagi "ma'noning tebranish chegarasi" ham konkret so'zlarnikidan farqlidir. Denotativ so'zlardagi "ma'noning tebranish chegarasi" predmetlar sinfiga xos xususiyatlarga ega konkret predmetning belgilari asosida aniqlanadi. Ma'lumki, bu xususiyatlar nomning signifikativ ma'nosida aks etadi. Masalan, qor so'zining ma'noviy tebranish kengligi uning signifikatida aks etgan xususiyatlari asosida belgilanadi: oq rangli kristall shakldagi sovuq yog'in. Lisoniy hamjamiyatdagi insonlar ongida qor so'zining

ma'nosi bir xil bo'ladi. Ya'ni mazkur so'zda ma'noviy tebranish aniq kuzatilmaydi. Denotatga ega bo'lmagan nomlarning ma'noviy tebranishi ma'lum darajada ixtiyoriy bo'lib, u lisoniy hamjamiyatda mazkur nom ifodalaydigan tushunchaning kengligi bilan belgilanadi. Masalan, denotatsiz hisoblangan muhabbat abstrakt nomining ma'noviy tebranish kengligi o'zbek tili egalari ongida mazkur nom ifodalaydigan tushunchaning tebranish kengligi bilan chegaralanadi. Ya'ni ushbu so'z "kimsaning kimsaga yoki biror bir narsaga qalbdan berilish, moyillik hissi"ni nomlaydi [O'TIL, 2-jild,775]. Har bir kishida mazkur hisning turlicha kechishi natijasida so'z ma'nosining tebranishi kuzatiladi"[ХАКИМОВА.2020.89].

O'zbek tilida "halollik" tushunchasini halol so'zi va u bilan yasalgan *halollik, halollamoq, halola, haloli, halolxo'r, oshihalol kabi, to'g'ri, to'g'rilik; pok, pokiza, pokizalik; iymonli, insofli, diyonatli, vafodor* kabi leksemalar; *jufti halol, luqmayi halol, lafzi halol* kabi iboralar, *ona sutidek halol* kabi o'xshatishlar tashkil etadi.

Dastlab **halollik** so'zi ifodalaydigan konseptlarga to'xtalib o'tamiz.

1. Halollik vijdon bilan, insof yuzasidan ish tutish tushunchasini ifodalaydi. Vijdon esa kishining o'z xatti-harakati, qilmishi, yurish-turishi uchun odamlar, jamoatchilik oldidagi mas'uliyat hissi, insoniylikning asosiy belgilaridan biridir [O'TIL, 1-545]. Ushbu konsept halollik, diyonat, insof kabi so'zlar bilan ham nomlanishi mumkin. Mazkur konseptaul tushuncha nutqda asosan nasriy matnlarda, shuningdek, rasmiy, publitsistik matnlarda ham ko'p uchraydi. *Halollik, to'g'rilik, poklik — odamiylikning eng zaruriy mezonidir.*[Gazetadan]

Mehnat qilib umr kechirish ma'nosini beradi. Bunda ayyorliklarsiz, aldovlarsiz, o'g'riliksiz, qallobliklarsiz mehnat qilib rizq-ro'z topish masalasi ko'nladalang qo'yilgan. Kimnidir aldab, ayyorlik qilib topilgan pul yoki rizq harom degan ziddiyat mavjud. Ushbu tushuncha quyidagi matnlarda raellashadi:

Men bunday intizomsizlikka chidab turolmayman, — boshliq tikmachokday mushti bilan stolni urdi, — men halollik bilan, vijdon bilan ishlaydigan odamni yaxshi ko'raman.[Oybek, Nur qidirib]

Inson har bir ishni halollik ila qilsa uning oxiri xayrli bo'lur, buning uchun esa har bir inson "halollik ro'zasi"ni tutmog'i lozim.

E'tibor qilinsa, ushbu matnda okkazonal ma'noni qo'llash mavjud. Halollik ro'zasi birikmasi noodatdiy bog'lanish bo'lib, u haromdan tiyilish ma'nosini bermoqda.

2. Halol ekanlik. Shariat hukmlariga binoan halol bo'lish holati. *Islom shariatida halollik muhim o'rin tutib, u inson umri xotirjam, osoyishta va farovonlik bilan o'tishiga garov, desak mubolag'a bo'lmaydi.* [Sh.Ahmedov].

Ma'lumki, islom dinida halol tushunchasi juda muhim ahamiyatga molik tushuncha. Dinimizda iste'mol qilish, qo'llash, ishlatish mumkin qilingan narsalarga asoslanib yashash halollikdir.

3. Poraxo'rliksiz yashash ma'nosini beradi. Bu tushuncha avval halollikni ifodalovchi bosh ma'noning tarkibiy qismida mavjud bo'lib, so'nggi yillarda alohida

konsept darajasiga aylana olgan. Bunga halollik so'zining yangicha birikmada qo'llash sabab bo'ldi: *halollik vaksinasi*. Ushbu qo'llash birinchi marta O'zbekiston Respublikasi prezidenti Sh.Mirziyoev tomonidan qo'llandi va rasmiy, publitsistik nutqda faol ishlatilada boshladi.

Korrupsiyani hozirgi kungacha hech qanday jazo, hech qanday xavf oldini ololmagan. Buning yagona yo'li – “halollik vaksinasi”. Ya'ni, halollik insonning ong-u shuurida bo'lishi lozim. Uni esa paydo qilish kerak bo'ladi. Ochko'zlikni, yebto'yamaslikni faqat ma'rifat bilan yengish mumkin. Millatning yuzlab yillar davomida yig'gan bilimi, tajribasi, ma'naviy qadriyatlari, albatta, “halollik vaksinasi”ni paydo qilish uchun yetarli bo'ladi.

“Halollik” tushunchasi semantik maydonining yadrosidan *halol* leksemasi o'rin oladi. O'zbek tilida *halol* leksemasi quyidagi tushunchalarni ifodalaydi.

Halol. 1. Shariat hukmiga muvofiq yesa, ichsa, foydalansa bo'ladigan; harom emas. Ushbu ma'no quyidagi kabi kontekstlarda reallashgan:

Pulni olmadim, ming marta roziman, sizga ona sutiday halol bo'lsin. [A. Qahhor].

Oshing halol bo'lsa, ko'chada ich. [Maqol].

“Halol” standartlari mahsulotlarni ishlab chiqarish, saqlash, tashish, sotish va markirovka qilish jarayonlariga Islom qonunlariga binoan talablarni belgilaydi [Gazetadan].

2. Kishining o'ziga qarashli, o'z mehnati bilan, peshona teri to'kib topilgan; xiyonat, g'irromlik kabilardan xoli. Mazkur ma'no aks etgan matnlar:

Jondilidan halol ishlaydigan odamlar bilan inoq.. [R. Fayziy].

To'g'ri tut ishingni va halol yasha! [Shuhrat].

Mahfuza endi qing'irlikni tashlar, bolalarini halol pul bilan boqib, voyaga yetkazar.. [Gazetadan].

3. G'irromlikka o'rganmagan, qing'ir yo'lga bormaydigan, birovni aldamaydigan; to'g'ri, sofdil. *Halol kishi.*

Kolxoz raisi umri yetimlik bilan o'tgan halol odam. [Sh. Rashidov]. *Bechora Oqila o'zi juda halol, mehnatkash, bolalarga juda mehribon ayol.* [A. Qahhor]. *Azaliy xalqing bor bir el qatori, Tantiyu mehnatkash, to'g'riso'z, halol.* [A. Oripov].

4. Nikohlab olingan, qonuniy (xotin haqida). *Birovning halolini birov suyardigan zamon ekan-da, vodarig'?* [S. Siyoev]. *O'zining bir emas, ikkita xotini bo'la turib, tag'in bir yigitning haloliga ko'z olaytirish.* [A. Qodiriy]

5. *Foizsiz, sudxo'rliksiz. Masalaga mantiqan qaraganda ham islom dini nuqtayi nazaridan ta'qiqlangan – ribo, ya'ni foizga olingan kredit hisobidan ishlab chiqilgan mahsulotni to'laqonli “HALOL” deyish to'g'ri emas. Shunday paytlarda islom bank-moliya tizimining moliyaviy mahsulotlari tadbirkorlarga qo'l kelishi shubhasiz.* [Gazetadan]

6. O'zbek kurashida sof g'alabaga beriladigan baho. *Davlatimizning bevosita ko'llab-quvvatlashi natijasida kurash xalqaro sport turi sifatida keng e'tirof etildi, “kurash”, “halol”, “ta'zim”, “to'xta” va “yonbosh” kabi atamalar esa xalqaro sport lug'ati tarkibidan mustahkam o'rin egalladi.*

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

HALOLA. Mazkur so'z bugungi kunda keng qo'llanmaydi. O'zbek tilining izohli lug'atida ikkita ma'nosi berilgan:

1. Eriga xiyonat qilmaydigan, halol xotin.
2. Nikohlab olingan, qonuniy xotin.

Lekin islom ilmida halola termini mavjud bo'lib, u quyidagi kabi ma'noni anglatadi:

Shar'iy halolaning ko'rinishi. Shar'iy halolaning yo'li va joiz tariqasi shuki, uch taloq qo'yilgan ayol idda o'tirganidan keyin o'zining roziligiga binoan biror kishiga nikohlanib, u bilan birga yashaydilar. Keyinchalik biror mojaro yoki kelishmovchilik sababli er-xotin o'rtasida janjal chiqib, ikkinchi er ham ayolga taloq qo'ysa yoki ikkinchi er vafot etsa, taloq yoki vafot iddasidan keyin ayol avvalgi eriga halol bo'ladi. Endi ikkalalari qaytadan nikohlanishlari mumkin bo'ladi. (Zikr ahlidan so'rang)

HALOLLAMOQ. Biror narsani oqlash, unga arziydigan, munosib bo'lgan ish qilmoq. *Nonni halollab yeyish kerak.* [N.Safarov]. *Urushda ham o'g'lim sutimni halollabdi. Bolalarimdan roziman.* [N.Safarov].

Halollamoq so'zining boshqa ma'nolari borki, ular izohli lug'atga kiritilmagan. Masalan, chorva mollariga bo'ri tegdi. Agar u o'lsa, harom ketadi. Shuning uchun joni chiqmasdan so'yib yuborilsa, halollangan bo'ladi. Og'zaki nutqda bunday vaziyatlarda halollab olmoq birikmasi qo'llanadi. Yoki idishni, kiyimni, quduqdagi suvni halollab olish kabi tushunchalar bor. Masalan, quduqqa chumchuq tushib ketgan bo'lsa, yigirma chelak suv olib tashlash bilan halollab olinadi.

Umuman olganda, halollik va u bilan bog'liq barcha tushunchalar o'zbek millati uchun ajralmas va muhim qadriyat darajasida ijtimoiy hayotda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Ижтимоий одоблар. –Тошкент: Hilol nashr, 2012.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.
3. Хақимова М. Ўзбек тилида абстракт номлар семантикаси. Филол. фан. д-ри (DSc) ... дисс. – Тошкент, 2019.
4. www.ziyouz.com kutubxonasi.
5. <https://newtone>
6. <https://ru.wikipedia>.